

Ilona M. Nagy

Latinan ja unkarin suhde erään koodeksin sanastossa

Unkarin kielen keskiaikaiset muistomerkit
– käännöksiä latinasta

Länsimaisen kulttuuripiirin sivistys on tunnetusti välittynyt Unkariin keskiajalla etupäässä latinan kielen kautta. Sen sisältö oli ennen kaikkea uskonnollista. Pyrkimys uskonnon välittämiseen äidinkielellä synnytti 1400-luvun loppuun ja 1500-luvun ensimmäisiin vuosikymmeniin mennessä huomattavaa unkarinkielistä kirkollista sivistystä ja kirjallisuutta. (Keskiajan unkarin kielen muistomerkeistä – alusta 1500-luvun alkuun asti – saa monipuolisen kuvan Unkarin Kansalliskirjastossa [Országos Széchényi Könyvtár] hiljakkoin laaditulta internetsivulta: <http://nyelvemlekek.oszk.hu>.) Kirjallisen sivistyksen keskuksia olivat ensi sijassa luostarit, joissa käännettiin tekstejä latinasta unkariin, kirjoitettiin koodekseja ja kopioitiin niitä. Näin syntynyt unkarinkielinen ns. luostarikirjallisuus, josta on säilynyt meidän päiviimme asti viitisenkymmentä koodeksia, heijastaa ikään kuin askel askeleelta, miten unkarin kieli on pystynyt mukautumaan latinan asettamiin haasteisiin. Tutkimus yrittää saada tekstien perusteella enemmän tietoja myös kuuluisimmista koodeksinkirjoittajista ja -kopioijista, jotta voitaisiin tunnistaa heille tyypilliset ilmaisukeinot ja samalla työn inhimillinenkin puoli tulisi esille. Tuoreimpia tutkimustuloksia on äskettäin julkaissut Haader (2009). Vaikka jokaisen koodeksin tekstillä on oma selvitettävä historiansa ja vaikka niissä ovat usemmiten käännöksen ja kopioinnin sekä kirjoitetun ja puhutun kielen vuorovaikutuksen eri vaiheet havaittavissa, ne voivat kuitenkin antaa hyvän kuvan mm. latinan ja unkarin suhteesta, unkarin keskiajalla latinaan kytkeneen riippuvuuden eri vaiheista.

Pyhän Margitin legenda 1510 – tekstin historiaa
ja sosiolingvistisiä seikkoja

Tarkastelen tästä näkökulmasta Pyhän Margitin (1242–70), unkarin kuningas Béla IV:n tyttären, keskiaikaista unkarinkielistä legendaa (julkaistu nimellä *Szent Margit élete* 1510), erityisesti sen sanastoa. Dominikaaninunnana eläneen kuninkaantyttären legenda on mielenkiintoinen ei vain teemaltaan vaan kielen-

säkin puolesta. Se kuvaa Margitin elämän kautta nunnaluostarin – dominikaani-luostarin nykyisellä Margitsaarella – jokapäiväistä elämää ja kuninkaantyttären ihmetekoja. Legenda sisältää myös luettelon Margitin kanssa luostarissa yhdessä asuneista nunnista, jotka hänen kuolemansa jälkeen tekivät lausunnot elämästään paavin lähettiläille ja joiden lausunnot on siteerattu runsaasti tekstissä. Luostari, jonka kuningas Béla IV perusti tyttärelleen ja jossa Margitin aikana asui noin 70 etupäässä aatelista sukua olevaa sisarta, oli koko keskiajalla Unkarin dominikaanien huomattavin nunnaluostari. Se oli Margitin palvonnan keskuspaikka, hänen luostarikirkossa oleva hautansa oli pyhiinvaelluskohde. Luostari oli samalla äidinkielisen kirjallisuuden tärkeä keskus 1500-luvun ensimmäisiin vuosikymmeniin saakka, jolloin nunnien oli paettava turkkilaisten hyökkäyksen edeltä. Vaikka legenda on periaatteessa käännöstä, siinä on myös puhekielellä huomattava rooli. Siksi se tarjoaa hyvän pohjan äidinkielen ja latinan suhteen tarkasteluun. Yksi syy puhekielen osuuteen on, että toinen tekstin kahdesta lähteestä on (toisen) kanonisointitutkimuksen pöytäkirja, joka sisältää todistajien lausunnot. He puhuivat paavin edustajien edessä unkariksi, joka tulkattiin latinaksi. Paavin määräys oli, että lausunnot täytyy kääntää sanasta sanaan, ja siksi pöytäkirjan latina kuvaa monella tapaa puhuttua unkaria. Olen-naista on myös se, että legenda oli käytössä Margitin palvonnan keskuksessa. Ainoa meidän päiviimme säilynyt kappale on kopioitu 240 vuotta Margitin kuoleman jälkeen. Sen kopioitsija on unkarin luostarikirjallisuuden kuuluisin nunna Lea Ráskay (hänestä ks. Haader 2009, 64–68, 77). Vaikka emme tarkkaan tiedä unkarinkielisen tekstin ikää, jo pelkästään oikeinkirjoituksen perusteella se on kopiontiaikaa 100–150 vuotta vanhempi, eli sillä on ollut aikaa hioutua. Suullisen kerrontaperinteen hiova vaikutus tuntuukin monessa kohdin. (Legendan tekstin historian ongelmista ks. M. Nagy 2008.)

Latinan sanoja sekä lainoja legendan sanastossa

Legendan sanastolle on ominaista, että siinä on jo kieleen juurtuneiden latina-laisten lainasanojen lisäksi tietty määrä latinan sanoja, jotka eivät kuuluneet sen ajan unkarin yleiseen sanastoon mutta joilla oli oma tehtävänsä luostarin kielenkäytössä. Koodeksin sanojen vastineina löydämme lähteistä tavallisesti samat latinankieliset sanat. Ne kuuluvat seuraaviin aihepiireihin.

1. Luostarirakennus ja erityisesti sen osat:
clastrom (esim. 1/2, 12/2): *claustrum*, *monasterium* 'luostari',
capitulom haz (66/24, 128/20, 220/5): *capitulum* (pöytäkirjan
 kielessä: *domus capituli*) 'kapitulisali', *cella* (11/4): *cella* 'kammio',
dormitoriom (8/22, 25/19): *dormitorium* 'makuusali', *infirmaria*
 (myös *in firmaria*, 50/1, 93/16, 137/12): *infirmaria* 'sairashuone',
lokutorium (127/14): *loquutorium* 'keskustelusali', *refectorium* ~
refectoriom (24/3; 54/6, 119/15): *refectorium* 'ruokasali'; *porta*
 (52/11): *porta* 'portti', *ambitus* 25/19: 'luostarin kiertokäytävä'.

Luostarin perustaminen on unkarin johdinsuffikseilla varustettu *fondalas* (182/1) vrt. lat. *fundare* 'perustaa', perusta taas on *fundamentum* (4/4) eli lat. *fundamentum*. Luostarikirkkoa, jota ilmaisee lähteissä sana *ecclesia*, nimitetään jo kiteytyneellä ilmaisulla *zent egyház* 'pyhä kirkko' (9/3). Sana *kar* on latinan (< kreikan) *chorus*-sanasta lyhentynyt (EWUng *kar^l*), ja tarkoittaa legendassa paikkaa kirkossa (ikäänkuin lehteriä), josta nunnat saivat katsoa ja kuunnella messua ikkunan läpi eristettyinä muusta kirkonväestä. (Sama sana on vanhan suomen sanan *kuori* [VKS *kuori^l*] taustalla, joka merkitsee myös kirkon osaa, mutta ei samaa kuin unkarissa.) Legendassa ei käytetä latinalaista nimitystä puhuttaessa niin profaaneista paikoista kuin keittiö (*kohnya* 22/21: *coquina*), piha (*vduar* 127/8: *curia servitium*), kaivo (*kut* 132/20: *puteus*) tai ulkokuone (*zyksegnék helye*, *zyksegnék*: 26/6, 10). Viimeksimainittua ilmaistaan pöytäkirjassa käytetyn *necessaria*-sanan mukaisesti, mutta kuten tekstiin on lisätty, sitä kutsuttiin yleensä vain Tonavaksi: ”kyt dunanak hývonk” (26/7), koska se oli ilmeisesti joen puolella.

2. Luostarielämään kuuluvia käsitteitä
Nunnien puhuttelu ja muut tittelit: *soror* 'sisar', munkki puolestaan *frater* 'veli', *priorissa* (2/22, 12/17, 33/4) 'naisluostarin johtaja', *cantrix* (16/21) 'laulua johtava nunna', *novicia* (115/21) 'noviisi', *provincialis* (34/25) 'provinsiaali, dominikaaniprovinssin esimies', *prior* 'dominikaanisen miesluostarin johtaja', *papa* (163/2, 164/25) 'paavi'. Sana *secrestyeres* (14/13, 14/15): sacristana on jo johtimella varustettu unkarissa (sanasta *sekrestye*: sacristia 'sakaristo'). Nunniin vaatetuksen nimityksiä: *capa* ~ *cappa* (115/13) 'kaapu', *ciliciom* (86/5): cilicium 'karkea puku (jota nunnat ja munkit käyttävät välittömästi iholla)', *scapular* (196/3): scapularium 'nunniin esiliinan tapainen (työ)vaate', *velom* (176/8, 180/13 192/1): velum 'nunnanpäähine'. Muut käsitteet: *regula* 'luostarisääntö' (60/22), *silentium* 'hiljaisuus', *disciplina* (65/4) 'luostarikuri', *disciplinál* 'kurittaa', *professio* ~ *professyo* (28/18, 33/16) *professio* 'luostarilupaus', *professiot tesz* 'tehdä luostarilupaus', *processio* (119/13) '(nunniin) kulkue (esim. luostarirakennuksesta luostarikirkkoon)', *venia* (15/13, 15/16) 'kasvoilleen lankeaminen'; rukousten tai liturgiatekstin maininta alkusanoilla: *ave maria* (1/9), *pater noster* (15/12), *veni sancte* (15/19), *ecce lignum* (13/18), *mandatum*, *iudica* (vasarnap) (11/11); uskonnollisia tilaisuuksia, juhlia: *ora*, *collacio* (10/25): *collatio*, *completa* (11/1, 66/3, 69/8): *completorium* 'yhteinen iltarukous'; *passio* (11/14), *predicacyo* (18/6) jne.

Sana *legenda* sai myös erikoisen merkityksen saaren luostarissa. Sitä käytetään paitsi tavallisessa 'pyhiin elämäkertä' -merkityksessä myös suppeammassa mielessä ilmaisemaan pöytäkirjan kappaletta, jonka paavin lähettiläät ovat jättäneet luostariin tehtyään kanonisointitutkimusta Margitin elämästä ja ihmeteoista.

Juuri unkarinkielinen legenda, jossa Margitin vanhimpaan latinankieliseen elämäkertaan on liitetty pöytäkirjasta otettuja katkelmia, todistaa, että pöytäkirjan sisältö tunnettiin luostarissa ja siitä tehtiin kerrottavia tarinoita eli sitä käsiteltiin legendana. Tämä oli kuitenkin vain paikallinen käytäntö. Latinan *vita* 'elämä' -sanaa taas ei ole lainattu merkityksessä 'elämäkerta', vaan unkarin *élet* 'elämä' -sanaa, joka on vanhaa suomalais-ugrialaista alkuperää, käytettiin myös jälkimmäisessä merkityksessä: ”mýkeppen evneký *eleteben* meg vagyon irvan” (121/25) 'kuten hänen elämäkerrassaan/legendassaan on kirjoitettu'. Tämä merkityslaina ei kuitenkaan säilynyt kielessä. Kertomuksissa ihmeteosta löytyy joskus latinalainen kasvinnimi, esim. *salya* 'salvia': ”az sororok tevnek *salyat* ez sorornak zayaban” (216/21-22): posuerunt ... *salviam* in ore. *Salvia* on yrttinä ja koristeena Unkarissa yhtä suosittu kuin *Agricolasta* asti Suomessakin (ks. tästä, kasvin nimestä ja vaikutuksesta Häkkinen – Lempiäinen 2007, 101–102). Sanan muoto ei kuitenkaan pysynyt muuttumattomana, vaan se on juurtunut unkariin äänteellisesti muuttuneena muodossa *zsálya*, joka osoittaa sen vanhaa käyttöä.

Osalla mainituista nimityksistä on legendan tekstissä myös unkarilainen vastine tai useampiakin vastineita, joita käytetään etupäässä latinalaisen sanan rinnalla: *kervlev auagy* ('tai, eli') *ambitus* (25/19), *velom avagy kezkenev* (16/7), *velom fekete* (39/11), *passio christusnak kennya* (11/14), *az sileciom az vezteksegtartas* (9/7), *professio fogadas* (31/4), *legenda elet* (18/8). Tällaisia rakenteita nimitetään unkarilaisessa kirjallisuudessa kirjallisuudentutkija János Horváthin (1931, 276) mukaan ”latinalais–unkarilaisiksi sanakaksoiksi”, ja ne ovat muistakin koodekseista tuttuja (Papp 1995, 489). Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että nämä sanat olisivat vaatineet selitystä luostarissa, koska niitä käytetään myös yksin. Vieraan ja omaperäisen sanan rinnastaminen – jolla tunnetusti voi olla useitakin syitä – oli keskiajan Euroopan äidinkielisissä teksteissä tavanomainen ilmiö, jonka juuret ulottuvat keskiajan sivistyksen historiaan (ks. esim. englannin kielestä Koskenniemi 1968, 35, 111 ja passim). Unkarin koodeksikirjallisuudelle on ominaista, että juuri sen ajan tunnetuimmat latinalaiset sanat esiintyvät näin. Tämänkaltaiset rinnastukset käyttäytyvät tekstissä tavallaan kuin muut tautologiset rinnastukset, jotka saattavat ilmaista sisällön korostamista ja affektisuutta. Margitin legendan kielessä niiden käyttö on siis periaatteessa tyyliaasia. Kun Margitin velumi oli esimerkiksi ihmeperantamisen väline, se voi saada lauseen avainsanana painotuksen: „meg kertek volna zent margyt azzonnak *velomat feketeyt*” (191/24-192/1) 'olisi pyydetty kunnianarvoisan neitsyen pyhän Margitin velumi (musta) päähine'. Osa mainituista rinnastuksista on syntynyt eräänlaisesta maneerimaisesta käytöstä. Lea Ráskayn kopiaimille teksteille on ominaista – vaikka ei tiedetä, keneltä piirre on peräisin –, että latinan sanan toistuessa siihen liittyy usein sanan unkarilainen vastine: 65/16–25: ”Ez *disciplinanak* ev vezzevy valanak kevenzeges *disciplinanak* vezzevü ... es ez *veresegetek disciplinakat* · vezý vala nemykoron az refectoriomba ... ez *disciplinanak* genyerevseget meg tanola” 'Tämän disciplinan vitsat olivat tavallisen disciplinan vitsoja ... näitä itsekurituksia disciplinoja hän ottaa joskus refectoriumissa ... hän on oppinut tämän disciplinan nautintoa ...' (yksityiskohtaisemmin näistä ks. M. Nagy 2001, 2003).

Latina toimii uskonnollisen maailman symbolina

Vaikka unkarin kirjallisuudessa on tapana puhua eräänlaisesta kaksikielisyydestä luostareissa, se koski aktiivisesti vain lekseemitasoa. Margitin legendan ja muiden koodeksien teksteissä esiintyvät käännösvirheet osoittavat, ettei kääntäjienkään latinan taito ollut aina tyydyttävä. Saaren luostarissa aktiivisesti käytetyn latinalaisen sanaston roolia voimme tulkita samalla tavalla, kuin Ochsenbein (1999, 47) tekee kirjoittaessaan latinankielisen liturgian vaikutuksesta myöhäiskeskiajan ylärajnalaisissa dominikaaninaioluostareissa. Vaikka nunnat eivät siellä tietojen mukaan paljon ymmärtäneet sanoista, latinankielinen liturgia loi eräänlaista sakraalia ilmapiiriä ja kuorossa suoritettu latinankielinen rukous taisi olla myös tietynlainen ”psykohygieeninen stabilisaatiotekijä”. Latinalaisten sanojen käyttö Tonavan saarella ilmaisemassa naisluostarin sisäistä ympäristöä, ennen kaikkea luostarirakennuksen sisäisiä paikkoja sekä tyyppillisimpiä luostarin henkiseen elämään kuuluvia asioita, tapahtumia ja käsitteitä kuten vaatteita, puhuttelutapaa, titteleitä, rukousten nimiä, abstraktikäsitteitä jne. auttoi uskonnollisen ilmapiirin luomisessa ja kuului turvallisuudentunnetta vahvistaviin tekijöihin. Latina oli uskonnollista maailmaa symbolisoiva kieli. Ilmaisutapa sopi Margitsaaren luostarin perinteisiin, sillä se ei ollut ainoastaan Unkarin rikkaimpia luostareita vaan sen seinien sisällä harjoitettiin korkeatasoista kirjallista toimintaa.¹

Tekstilähteet

- Szent Margit élete 1510.* Régi Magyar Kódexek 10., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990, Budapest, <http://mek.oszk.hu/05100/05166>.
- Margit-legendá 1510.* Digital Treasury. CD-Rom. National Széchényi Library. 2009.
- Vita Beate Margarite de Ungaria ordinis predicatorum. – Szentpétery E. – Szovák K. – Veszprémy L. (eds.): *Scriptores Rerum Hungaricarum*. II, s. 685–709. 1938/1999. Nap Kiadó, Budapest.
- Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae... – Fraknói Vilmos (ed.): *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* I. Budapestini 1896.

Muut lähteet

- EWUng = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Hrsg. Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993–1995.
- HAADER, LEA 2009: Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról. – Madas Edit (szerk.): „Látjátok feleim...”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a*

1. Tutkimusta on tukenut OTKA-projekti K 69093.

16. század elejéig, s. 53–74. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
Saksankielinen tiivistelmä: Porträtfragmente altungarischer Schreiber,
s. 75–8.
- HÄKKINEN, KAISA – LEMPIÄINEN, TERTTU 2007: *Agricolan yrtit*. Kirja-Aurora,
Turku.
- HORVÁTH, JÁNOS 1931/1988: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest.
- KOSKENNIEMI, INNA 1968: *Repetitive Word Pairs in Old and Early Middle English
Prose*. Annales Universitatis Turkuensis. Ser. B. Tom. 107. Turku.
- M. NAGY, ILONA 2001: Vanhan unkarin kirjakielen rinnasteisten sanaparien
taustasta. – *Sananjalka* 43, s. 97–109.
- 2003: Latinan ja unkarin sanoja rinnakkain keskiajan unkarin luostarikir-
jallisuudessa. – Valve-Liivi Kingisepp (toim.): *Vana kirjakeel ühendab*,
s. 189–202. Tartu Ülikooli Eesti Keele Õpetooli Toimetised 24. Tartu.
- 2008: Die textgeschichtlichen Fragen der muttersprachlichen Legende
(1510) der Heiligen Margit aus der Arpadendynastie. – *Acta Classica Uni-
versitatis Scientiarum Debreceniensis*. 44, s. 187–194.
- OCHSENBEIN, PETER 1992: Latein und Deutsch im Alltag oberrheinischer
Dominikanerinnenklöster des Spätmittelalters. – Nikolaus Henkel – Nigel
F. Palmer (Hrsg.) *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter 1100–
1500*. Max Niemeyer, Tübingen, 42–51.
- PAPP ZSUZSANNA 1995: A mellérendelő szerkezetek. – Benkő Loránd (főszerk.):
A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2, s. 474–492. Akadémiai Kiadó,
Budapest.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja* I–II. Päätoimittaja Esko Koivusalo, Maija
Länsimäki. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1985, 1994.

M. Nagy Ilona
mnagy@tigris.unideb.hu
BTK, Klasszika-filológiai és Művészettörténeti Tanszék
H-4032 Debreceni Egyetem
Unkari